

<https://doi.org/10.15407/rksu.32.056>

УДК 655,413:272.222(477)-523.6]”16/18”:655.3.066-047.44

Ірина Ціборовська-Римарович,

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник,
старший науковий співробітник відділу стародруків та рідкісних
видань Інституту книгознавства, Національна бібліотека України
імені В.І. Вернадського (Київ, Україна)

ORCID: 0000-0002-5025-0767

E-mail: ciborirena@ukr.net

КНИЖКОВА КУЛЬТУРА РИМО-КАТОЛИЦЬКИХ МОНАСТИРІВ XVII—XIX століть ЛУЦЬКОЇ / ЛУЦЬКО-ЖИТОМИРСЬКОЇ ДІЄЦЕЗІЇ

Важливе місце, яке посідає книжкова культура в багатовекторній світовій культурі, обумовлює актуальність вивчення різних її об’єктів, зокрема й книжкової культури монастирів. Отож **мета роботи** — представити на основі фактографічного матеріалу картину книжкової культури, що панувала в римо-католицьких монастирях Луцької / Луцько-Житомирської дієцезії в XVII — першій половині XIX ст. Рукописні книги та історія рукописної книжності в публікації не розглядаються. **Методологія дослідження** спиралася на наукові принципи історизму, об’єктивності та системності. Були задіяні історико-компаративний, квантативний методи та метод джерелознавчого аналізу. **Наукова новизна** полягає в комплексному аналізі фактографічного матеріалу як джерела до історії книжкової культури католицьких монастирів Речі Посполитої І. Вперше здійснено спробу в контексті поняття «книжкова культура» висвітлити місце і роль Книги в життєдіяльності дванадцятьох католицьких монастирів Луцько-Житомирської дієцезії. **Висновки.** Проаналізований матеріал демонструє, що в досліджених монастирях Луцько-Житомирської дієцезії книжковій культурі були притаманні ті самі аспекти, які мали й інші католицькі

Цитування: Ціборовська-Римарович І. Книжкова культура римо-католицьких монастирів XVII—XIX століть Луцької / Луцько-Житомирської дієцезії. *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2024. № 1 (32). С. 56—77. <https://doi.org/10.15407/rksu.32.056>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2024. Стаття опублікована за умовами відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

монастирі на теренах Речі Посполитої І. Видавнича продукція бердичівської й луцької монастирських друкарень віддзеркалює церковне, соціально-політичне та культурне життя регіону, а їхні видання є артефактами книжкової культури Правобережної України другої половини XVIII — першої половини XIX ст.

Ключові слова: книжкова культура, монастирські бібліотеки, стародруки, провенієнції, Луцька / Луцько-Житомирська дієцезія.

Актуальність теми дослідження. Важливе місце, яке посідає книжкова культура в багатовекторній світовій культурі, обумовлює актуальність вивчення різних її об'єктів, зокрема й книжкової культури монастирів. Історія книжкової культури римо-католицьких монастирів Луцької / Луцько-Житомирської дієцезії досі не стала об'єктом спеціальних бібліотекознавчих досліджень.

Аналіз досліджень і публікацій. Деякі аспекти книжкової культури католицьких чернечих монастирів у своїх працях розглядає польська дослідниця Марія Підлипчак-Маєрович. Її монографія *Biblioteki i bibliotekarstwo na wschodnich ziemiach Rzeczypospolitej w XVII—XVIII wieku* [30] присвячена бібліотекам чернечих спільнот на українських, білоруських та литовських землях Речі Посполитої в ранньомодерний час. Дослідниця розглядає практику формування монастирських бібліотек відповідно до орденських приписів, їх дотримання в діяльності бібліотек: опрацюванні книжкових фондів, зберіганні, утриманні бібліотечних приміщень, діяльності монастирських бібліотекарів. Спираючись на результати аналізу близько півтори сотні інвентарів та каталогів монастирських книгозбірень, авторка коментує тематичний зміст бібліотечних фондів, роль бібліотек у розвитку монастирської освіти, провадженні наукової праці в чернечих осередках. Але дослідниця не згадує бібліотеки монастирів Луцької / Луцько-Житомирської дієцезії. Інша монографія М. Підлипчак-Маєрович *Stare druki proveniencji zakonnej w Bibliotece Ossolineum* [31] присвячена провенієнціям стародруків з монастирських книгозбірень, що нині зберігаються в Національному закладі Оссолінеум (Вроцлав). Авторка в контексті історії вивчення провенієнцій польськими науковцями демонструє на базі виявлених і опрацьованих стародруків з фонду бібліотеки Національного закладу Оссолінеум важливість їх джерелознавчого дослідження та їхню роль у книгознавчих студіях. Праця члена Товариства Ісусового о. Людвіка Гжебня [22; 23] присвячена єзуїтським бібліотекам Речі Посполитої в XVI—XVIII ст. У ній представлено широку картину функціонування бібліотек Товариства Ісусового: аналіз орденського законодавства про бібліотеки, видову характеристику колегіумних книгозбірень (бібліотека загальна та спеціальні бібліотеки), комплектацію фондів, облаштування бібліотечних приміщень. Монографія польської науковиці Івони Петшкевіч *Kultura książki w zakonach męskich Wielkiego Księstwa Litewskiego XV—XVIII wieku* [32] присвячена книжковій культурі в чоловічих католицьких монастирях Великого князівства Литовського.

Серед вітчизняних дослідників, які в тій чи іншій формі приділили увагу книгозбірням католицьких монастирів на українських теренах, що так чи інакше пов'язано з різними аспектами книжкової культури, варто згадати Наталію Швець, Юлію Шемету, Оксану Карліну, Анну Кирилюк, Назарія Лоштина. Праця Н. Швець присвячена бібліографічній реконструкції фонду бібліотеки Львівського єзуїтського колегіуму [33]. Книга складається з розширеної анотації з викладом методології дослідження, аналізом виявлених та збережених примірників стародруків львівської єзуїтської бібліотеки та каталогу — бібліографічного опису 201 примірника. У ній на фактографічному бібліографічному матеріалі інформується про зміст бібліотечного фонду й опосередковано — про збирання літератури певного змісту й тематики у Львівському колегіумі. Ю. Шемета ввела в науковий обіг дані про донаційний суперекслібрис Анни Алоїзи Ходкевичевої, княгині Острозької, факт, який віддзеркалює ставлення до Книги в магнатських і релігійних колах першої половини XVII ст. у Речі Посполитій [18]. У статті Анни Кирилюк *Жанровий та тематичний репертуар бібліотек римо-католицьких монастирів Волинської губернії (кінець XVIII — початок XIX ст.)* [10] з-поміж документів, дотичних до інших монастирських бібліотек, авторка аналізує книжковий репертуар тринітарської книгозбірні за актами генеральних візитацій Луцького тринітарського монастиря 1799, 1816 та 1819 рр. У спільній публікації Оксани Карліної й Анни Кирилюк *The Roman Catholic Monasteries Libraries Inventories' Source Potentia of Lutsk-Zhytomyr Diocese at the end of the XVIIIth-beginning of the XIXth century* [24] аналізується джерелознавчий потенціал інвентарів бібліотек римо-католицьких монастирів Луцько-Житомирської дієцезії, укладених наприкінці XVIII — на початку XIX ст., зокрема й інвентарів луцької і берестецької тринітарських бібліотек та книгозбірні Дедеркальського реформатського монастиря. Вагоме місце у вивченні книгозбірень католицьких монастирів в Україні посідає дисертаційне дослідження Назарія Лоштина *Бібліотеки монастирів Львівської латинської митрополії XIV—XVIII ст.: книгознавчі аспекти* [11]. У ньому дисертант здійснив комплексний аналіз інвентарів восьми бібліотек католицьких монастирів, що належали до сімох чернечих орденів чи їхніх відгалужень, які нині зберігаються у фондах Наукової бібліотеки Львівського національного університету імені Івана Франка. У дослідженні бібліотечні інвентарі розглядаються як важливе джерело до історії бібліотек регіону, книжкової культури та історії читання.

Мета дослідження. Висвітлити на базі збереженого, виявленого й опрацьованого фактографічного матеріалу аспекти книжкової культури католицьких монастирів Луцької / Луцько-Житомирської дієцезії в XVII—XVIII ст.

Виклад основного матеріалу. Поняття Книжкова культура охоплює кілька аспектів, що разом репрезентують цілісне бачення книги в певний історичний період у певному політичному й географічному просторі та суспільному середовищі. До таких аспектів можна віднести збирання книжок, зміст

книги, її видавничу підготовку, поліграфічне виконання, розповсюдження та користування нею, що так само віддзеркалюють питання культури читання. Ступінь повноти їхнього висвітлення безпосередньо залежить від збереженої джерельної бази, яка опиняється в розпорядженні дослідників. В історико-бібліотечнознавчих студіях книжкової культури чернечих осередків монастир розглядається як інституція літературної культури та наукової праці, де відбуваються створення й підготовка наукових текстів — від богословських трактатів до праць природничої тематики, шкільних підручників, текстів проповідей, панегіриків, диспутів, драм і містерій. Для монастирського середовища складові книжкової культури, що потребують висвітлення, можна окреслити так: 1) організація монастирських бібліотек, їхні типологія і функції: структура монастирських книгозбірень (основна бібліотека, спеціальні бібліотеки), умови зберігання книжок (приміщення, шафи), бібліографічне опрацювання та облік книжок (каталоги, правила бібліографічного опису, систематизація фонду, шифри), правила користування книжками (видача, перевірка фонду), шляхи комплектування фондів (купівля, дари, обов'язкові примірники тощо). Детальний книгознавчий аналіз складу і змісту бібліотечного фонду може надати фактографічний матеріал про колекціонування книжок і бібліофільство в монастирських осередках; 2) власницькі книжкові знаки монастирських бібліотек; 3) діяльність монастирських друкарень: мета й організація діяльності, видавничий репертуар, друкарське виконання, розповсюдження друкарської продукції; 4) циркуляція книжок у середовищі католицьких чернечих спільнот; 5) читання книжок: читання як елемент усамітнення і читання як спільна чинність, як спільне дійство братії під час служб Божих або під час трапез тощо.

Об'єктами дослідження стали бібліотеки 12 католицьких монастирів Луцької / Луцько-Житомирської дієцезії, що належали до п'яти католицьких орденів: Берестейського, Кременецького, Луцького, Острозького єзуїтських колегіумів, Берестецького, Луцького, Теофіпольського тринітарських монастирів, Бердичівського і Вишнівецького монастирів босих кармелітів, Дедеркальського і Кременецького монастирів францисканців-реформатів та Острозького капуцинського монастиря. Джерельною базою підготовленої публікації стали стародруки названих бібліотек, їхні провенієнції, рукописні каталоги бібліотек Бердичівського монастиря босих кармелітів та Сусідівського кармелітанського монастиря, акти генеральних візитацій монастирів.

Бібліотеки є важливою складовою книжкової культури, зокрема й книжкової культури чернечих спільнот. Монастирську бібліотеку можна трактувати як віддзеркалення ключових напрямів діяльності чернечого осередку. Образно, але надзвичайно влучно характеризує місце книги в життєдіяльності монастирів вираз, який приписують картезіанцю Якобу Лоуберу з Базеля (кін. XV ст.): «Монастир без книг... це немов місто без багатств, фортеця без війська, кухня без начиння, стіл без наїдків, сад без зілля, лука без квітів,

дерево без листя...» (*Monasterium sine libros est sicut civitas sine opibus, castrum sine numeris, coquina sine suppellectili mensa sine cibis, hortus sine herbis, pratum sine floribus, arbor sine foliis...*) [8, с. 36—37].

Організація бібліотек, їх комплектація, каталогізація фондів, дотримання правил збереження фондів, правила обслуговування віддзеркалюють ставлення до книги в монастирському середовищі, тією чи іншою мірою демонструють роль книги в діяльності монастирів. Загальний підхід до організації монастирських бібліотек був практично всюди однаковий: у бібліотеці мушили бути в наявності потрібні для функціонування монастиря книги, для книг повинно було виділятися окреме приміщення з належними умовами зберігання, приміщення мало утримуватися в порядку, всі книги мушили бути зареєстрованими в каталогах, видача примірників обов'язково фіксувалась у відповідному журналі випозичань, де відмічалось й повернення книги у фонд. За роботу бібліотечної інституції відповідав префект бібліотеки. У тій чи іншій формі згадані пункти були прописані в орденських правилах. Найбільш детально бібліотечні правила були розроблені отцями єзуїтами. Бібліотека як інституція забезпечувала зберігання книжок, виконувала освітянську функцію, готуючи новітців, навчаючи світську молодь у школах, які діяли при монастирях, виконувала функцію наукового осередку.

Структура монастирської книгозбірні була доволі розгалужена і включала в себе основну бібліотеку і спеціальні бібліотеки, які, в залежності від цілеспрямованості, знаходилися при монастирських аптеках, музичних бурсах, інфірмеріях, у закриттях, у професорів різних предметів викладання, наприклад, філософії, риторики або граматики. Кожна з названих бібліотек повинна була мати свій каталог.

Обсяг бібліотечного фонду залежав від статусу чернечого осередку (колегіум, конвент, резиденція, місія), його матеріальної спроможності, історичних умов функціонування. Зрозуміло, що на збереженість книжкових фондів негативно впливали стихійні лиха, війни, соціальні катаклізми. Але факт накопичення книжок у монастирях мав велике значення, адже завдяки цьому до нашого часу збереглися неоціненні пам'ятки духовної культури — богословські й філософські трактати, наукові праці, літературні твори, пам'ятки друкарської майстерності минулого. Інформацію про обсяги бібліотечних фондів досліджуваних монастирів, окрім збережених рукописних каталогів та інвентарів, надають акти генеральних візитацій. Бібліотека Луцького єзуїтського колегіуму налічувала 1833 од. зб. [ЦДІАУК, ф. 710, оп. 2, спр. 1200, арк. 29—38; 1783 р.]; бібліотека Острозького єзуїтського колегіуму на середину XVII ст. налічувала бл. 4000 од. зб. [20, с. 483]; бібліотека Кременецького єзуїтського колегіуму як структурна частина бібліотеки Волинського лицю — 694 од. зб. [ІР НБУВ, ф. І, од. зб. 6418а, арк. 147—148 зв.; [1805 р.]; бібліотека Берестейського єзуїтського колегіуму — 1732 од. зб. [Державний історичний архів Білорусі, ф. 1928, оп. 1, спр. 265, арк. 52—52 зв.; 1774 р.]; Луцького тринітарського монастиря —

2667 од. зб. [В], грс. 6331 IV, арк. 98—99; 1816 р.]; бібліотека Берестецького тринітарського монастиря — 1515 од. зб. [ДАЖО, ф. 90, оп. 1, спр. 286, арк. 6—7; 1816 р.]; бібліотека Теофіпольського тринітарського монастиря — 610 од. зб. [30, с. 175; [1-ша чверть XIX ст.]; бібліотека Дедеркальського реформатського монастиря — 2166 од. зб. [ЦДІАУК, ф. 2227, оп. 1, спр. 671, арк. 2 зв.; 1828 р.]; бібліотека Бердичівського монастиря босих кармелітів — 7264 од. зб. [ІР НБУВ, ф. I, од. зб. 6413; 1781 р.]; бібліотека Вишнівцького монастиря босих кармелітів — 1327 од. зб. [21, с. 193; 1816 р.]; бібліотека Острозького капуцинського монастиря — 1519 од. зб. [В], грс. 6331 IV, арк. 132 зв.; 1816 р.]. Інформація про обсяг фонду бібліотеки Кременецького реформатського монастиря у друкованих джерелах відсутня.

Практично на кожному примірнику досліджуваних бібліотек обов'язково присутні власницькі написи констатуючого характеру про приналежність книжки до конкретної монастирської бібліотеки. Вони фіксували право власності монастиря на книжку і мали певною мірою юридичне значення. Робити записи було обов'язком префектів бібліотек. Записи мали усталену, лаконічну форму: «Належить бібліотеці такого-то монастиря», «Записана до каталогу книжок такого-то монастиря» або «[Книга] Бібліотеки такого-то монастиря» тощо. Ось конкретні приклади оригінальних записів констатуючого характеру з досліджених книгозбірень: 1) «Conventus Visniovecensis Carmelitarum Discalceatorum», «Conventus Berdiczoviensis Carmelitarum Discalceatorum»; 2) «Ad Bibliothecam Conventus Luceoriensis Ordinis Discalceatorum Sanctissimae Trinitatis de Redemptione Captivorum», «Pertinet ad Bibliothecam Conventus Berestecensis Ordinis Sanctissimae Trinitatis Redemptionis Captivorum»; 3) «Conventus Cremenecensis Patrum Reformatorum», «Applicat Bibliothecae Conventus Dederkaliensis Patrum Reformatorum»; 4) «Residentiae Cremenecensis Societatis Jesu», «Collegii Luceoriensis Societatis Jesu»; «Collegii Ostrogiensis Societatis Jesu», «Collegii Brestensis Societatis Jesu»; 5) «Bibliotheca Patrum Capucinatorum». Факт приналежності стародруків до спеціальних бібліотек теж фіксується маргінальними написами, наприклад: «Pro Apotheca» (Для аптеки), «Pro Choro» (Для хору). Книжки, включені до групи заборонених книг, мали напис «Prohibitus» (Заборонена [книжка]).

В окреслених нами хронологічних рамках у монастирях кодифікованих правил бібліографічного опису не існувало. Повнота бібліографічного опису залежала від освіченості, досвідченості та сумлінності бібліотекаря. Після аналізу структури каталогів / інвентарів досліджуваних (і не тільки досліджуваних) монастирських книгозбірень є очевидним, що книжки були систематизовані за тематичними розділами, розміщеними в певній послідовності. Склад і зміст фонду диктував формування тематичних категорій. Та перший тематичний розділ завжди становили видання Святого Письма, далі йшли коментарі до нього, наступну позицію посідав тематичний розділ із творами Отців Церкви — Патристика. За ними слідували розділи теологічних дисциплін:

моральна теологія, схоластична теологія, догматична теологія. Якись із них могли бути об'єднані в один тематичний розділ. Виділялися в окремі тематичні розділи філософія, полемічна література, аскетика, проповіді, церковна і світська історія, юриспруденція, медицина тощо. Окрему тематичну групу становили заборонені книжки — «libri prohibiti», які зберігалися «під замком» і видавалися до читання тільки з дозволу монастирського керівництва. Тематичний розділ у рукописному каталозі позначався літерою латинської абетки, що відповідало розміщенню примірника у фонді у відповідній шафі, наприклад: «Concionatores sub Lit. F» або «Theologi Canoniste sub Lit. G» [IP НБУВ, ф. I, од. зб. 6413].

У бібліографічних описах імена авторів могли подаватись у формі непрямого відмінка, назва видання могла бути не повна і трохи видозмінена, вказувалися місто друкування і рік, назва друкарні в бібліографічному описі практично завжди була відсутня, занотовувалися формат книжок у частинах аркушів та наявні в бібліотеці томи багатотомних видань.

Шляхи комплектування монастирських книгозбірень були традиційними для того часу. Монастирі на теренах Луцько-Житомирської дієцезії, як й інші монастирі, для своїх бібліотек книжки купували, отримували в подарунок від фундаторів і меценатів, від авторів опублікованих творів. Книжки також надсилалися монастирями до інших монастирів, і не завжди до осередків свого ордену. Цікаву інформацію про шляхи надходження книжок до монастирських книгозбірень подають провенієнції зі сторінок і з форзаців бібліотечних примірників. Зокрема, купівельно-цінові написи надають багатий фактографічний матеріал щодо комплектування бібліотек і книжкових цін. Записи цього виду не часто трапляються у стародруках, але є одним з основних і найбільш масовим джерелом книжкових цін і дороговказом стосовно шляхів надходження книжок до бібліотек. У випадку монастирських книгозбірень, чим більше зібрано фактів про ціни їхніх примірників, тим чіткіше вимальовується картина витрат монастиря на придбання книжок, вартість видання того чи іншого твору, місця купівлі, інтенсивність поповнення бібліотечного фонду, відштовхуючись від дат виходу книжки і набуття її монастирем. У купівельних записах часто зазначається рік придбання книжки, в частині записів — рік придбання і сума, за яку куплено примірник, у групі написів вказується прізвище настоятеля монастиря, за керівництва якого було придбано ту чи іншу книгу.

Частина рукописних провенієнцій засвідчує посмертне надходження до монастирських бібліотек книжок, що були в особистому користуванні ченців. Книжки, після їхньої смерті, залишалися в обителі й поповнювали її книгозбірню або переказувалися до бібліотек інших орденських осередків. Питання комплектації тісно пов'язане з фінансуванням, яке виділялося на закупівлю необхідних монастиреві книжок. Однак необхідно підкреслити, що відомості про фінансування досліджуваних монастирських бібліотек доволі скупі й мають фрагментарний характер. Априорі можна стверджувати, що фінансування залежало від конкретних історичних умов. Деструктивні соціально-політичні

та природні явища негативно позначалися на діяльності монастиря, в т. ч. і на комплектуванні бібліотечних фондів. Уривчасті відомості про фінансування бібліотеки Луцького єзуїтського колегіуму у другій половині XVII ст. містять, наприклад, документи *Archivum Romanum Societatis Jesu*. Вони свідчать, що до 1665 р. на потреби бібліотеки надходило щорічно по 100 флоринів. Упродовж 1665—1669 рр. у зв'язку з подвоєнням фондової суми капіталу щорічне забезпечення бібліотеки зросло до 200 флоринів [12, с. 116].

У книжковій культурі важливу роль відіграють власницькі книжкові знаки (різного виду екслібриси, суперекслібриси, печатки), які віддзеркалюють зв'язок книги з її власником, чи то особою, чи то інституцією. В історико-бібліотечнознавчих дослідженнях монастирських бібліотек, як при дослідженні будь-якої бібліотеки іншого виду, книжкові знаки виконують такі основні функції: функцію документа, який фіксує факт існування бібліотеки, функцію інструменту при віртуальній і реальній реконструкції бібліотечного фонду чи його частини, а відтак додають можливість глибшого аналізу складу і змісту книжкового фонду, функцію дороговказу відносно шляху міграцій бібліотечних примірників та шляхів комплектації монастирських книгозбірень і функцію фактографічного джерела в дослідженні соціокультурної ролі того чи іншого видання твору або наукової праці. У такому випадку виявлення й атрибуція книжкових знаків набувають надзвичайно важливого значення і висувують на порядок денний актуальність підготовки каталогів книжкових знаків.

Як показала евристична робота з фондами стародруків, у бібліотечних фондах монастирів Луцько-Житомирської дієцезії книжкових знаків було небагато. У досліджуваних монастирських бібліотеках нині зафіксовано екслібриси-наліпки тільки на примірниках із книгозбірень луцьких і берестецьких тринітаріїв, які клеїлися на звороті верхньої кришки оправи. Варто наголосити, що дотепер вони не фігурують у книгознавчій літературі. Шрифтовий екслібрис книгозбірні Берестецького тринітарського монастиря має такий текст: «*Ex BIBLIOTHECA / Conventus Berestecensis, / PP. Ordinis Excalceat. / SSSmae TRINITATIS / de Redemp. Captivorum / Lit: Num:*» (НБУВ, ВСПВ, шифр: IA 161). Текст узято в рамку з виливних прикрас. Розмір рамки — 4×5,3 см. Текст шрифтового екслібриса Луцького тринітарського монастиря такий: «*Ex Bibliotheca / Collegii Luceoriensis / in Volhynia, / PP. Ordinis Excalceat. / SSSmae Trinitatis / de Redem. / Captivorum. / Lit: Num:*» (НБУВ, ВСПВ, шифр: Pal. 1063). Текст екслібриса теж облямовує рамка з виливних прикрас, яка має вигляд «косички». Розмір екслібриса в рамці — 4,4×5,2 см. Шифри книжок в екслібрисах вписувалися чорнилом «від руки». Літерами латинської абетки позначалися шафи, наприклад: Lit: k, Lit: i, Lit: g, Lit: f. Арабськими цифрами — полиці: Num: 10, Num: 7, Num: 6. Шифри дають уявлення про розміщення книжок у фондів. Як видно, ці два шрифтові екслібриси за друкарським оформленням дуже подібні між собою. Можна припустити, що їх було виготовлено у друкарні луцьких отців домініканців, оскільки у виданнях цієї друкарні використовували елементи

друкарського оформлення, подібні до елементів, застосованих у рамках екслібрисів-наліпок. Варто звернути увагу на те, що шрифтові екслібриси мають далеко не всі стародруки, які колись належали монастирським книгозбірням.

Для детальнішої інформації про екслібриси тринітарських бібліотек слід зауважити, що друківані джерела фіксують шрифтові екслібриси тринітарських монастирів у Львові [36, с. 15], Бурштині (нині смт Галицького р-ну Івано-Франківської обл.) [29, I, іл. 6], в Антоколі та Тринітополі (обидва у Вільнюсі). Литовський книгознавець В. Кізараускас у своїй праці подає тексти екслібрисів монастирських книгозбірень тринітаріїв в Антоколі та Тринітополі. Ці екслібриси мають такі тексти: «Ex Bibliotheca / Conventus Trinitopoli / ensis ad Vilnam / PP. Ordinis Excalceat: / SSSmae Trinitatis / de Redem: Captivorum / Lit: Num: » [25, с. 153, № 761; с. 154, № 763] та «Ex Bibliotheca / Collegii Antecollensis / ad Vilnam / PP. Ordinis Excalceat: / SSSmae Trinitatis / de Redem: Captivorum / Lit: Num: 40» [25, с. 138, № 636]. Їхні тексти відрізняються тільки назвами монастирів, але рамки з виливних прикрас оформлено різними виливними елементами. Усі згадані вище тринітарські екслібриси подібні за оформленням. Виглядає так, ніби вони виготовлялися в одній «майстерні», за одним розпорядженням та усталеним взірцем. Умовно їх можна датувати кінцем XVIII — початком XIX ст. Екслібриси тринітаріїв Антоколя та Тринітополя представляє у своїй праці У. Пашкевич [29, I, іл. 155a, іл. 155b].

В евристичній роботі зі стародруками монастирських бібліотек нам не трапилися інші види бібліотечних книжкових знаків: суперекслібриси, гравіровані екслібриси-наліпки, екслібриси-печатки тощо. Печатки як вид книжкового знака є досить рідкісним явищем для монастирських книгозбірень. У фонді бердичівської кармелітанської бібліотеки виявлено один стародрук, де печатка виконує роль власницького книжкового знака. Примірник третього видання посібника з риторики авторства члена Товариства Ісусового Германа Гольдхагена (Goldhagen) «Rhetorica explicata et applicata ad eloquentiam civilem et ecclesiasticam...» (Бамберг; Вюрцбург, 1772; НБУВ, ВІК: шифр: Берд. кол. 1002) має на форзаці червону сургучеву печатку діаметром 2 см із зображенням емблеми Ордену босих кармелітів. На титульному аркуші та форзаці примірника є ще написи про приналежність книжки босому кармеліту Діонізію від св. Яна з Дуклі: «Ex Libris F[ratris] Dionysij a S. Ioanne de Dukla Carmelitae Excalceati 1784» (З книжок брата Діонізія від св. Яна з Дуклі, босого кармеліта 1784). Представлений запис цілком співвідноситься з особою отця Діонізія від св. Яна з Дуклі Охопінського (1763 — бл. 1830 р.), викладача філософії і теології в духовній семінарії Бердичівського монастиря. За своє життя він обіймав різні посади: секретаря провінції (1800), екзаменатора дієцезії (1802), дефінітора (1801—1805, 1806—1808), провінціала Руської провінції Св. Духа (1811—1814; Бердичів тоді був резиденцією провінціалів Руської провінції босих кармелітів), пріора Вишнівцького монастиря босих кармелітів (від 1817 р.) [35, с. 165—167]. Найвірогідніше, що сургучева печатка є печаткою орденської провінції. На ти-

тулі примірника зроблено ще один напис констатуючого характеру про приналежність книжки Бердичівському монастирю: «Conventus Berdiczovien[is] Carmelit[arum] Discal[ceatorum] Pr[ovinci]ae Polonae Sacti Spirit[us]» (Бердичівського монастиря босих кармелітів Польської провінції св. Духа).

Ще один аспект книжкової культури пов'язаний із продукуванням книжок монастирськими друкарнями. У друкарському репертуарі офіцин віддзеркалюється головна мета їхньої видавничої діяльності, особливості функціонування самого монастиря (утримання школи, новіціату, проповідництво, діяльність костельних братств тощо). У художньому оформленні друкарської продукції простежується мистецтво книги, притаманне певному історичному періоду (окреслений нами період охоплює бароко, рококо, елементи неокласицизму), естетичні смаки видавців. У Луцькій / Луцько-Житомирській дієцезії у другій половині XVIII — першій половині XIX ст. діяли дві друкарні католицьких монастирів: Бердичівського монастиря босих кармелітів (1758—1844) та Луцького домініканського монастиря (1787—1836). Вони відігравали важливу роль у ретрансляції ідей Римо-Католицької Церкви, в підтримці / забезпеченні освітнього процесу, що відбувався у школах, які функціонували при Бердичівському кармелітанському монастирі, Луцькому та Теофіпольському тринітарських монастирях, згодом у школах Київської, Волинської і Подільської губерній [16].

Сьогодні документально (за описом з автопсії та бібліографічними джерелами) зафіксовано 929 бердичівських видань у 1181 примірнику, що зберігаються в бібліотеках, музеях та архівах України [15], і 165 луцьких домініканських видань у 142 примірниках, які зберігаються у фондах НБУВ [14]. Дослідницька робота з фондами стародруків бібліотек, музеїв та архівів, передусім Литви, Польщі, Білорусі, РФ, може внести корективи в наведені кількісні дані.

Згідно з документами, бердичівська друкарня послуговувалася трьома верстатами [34, с. 25], а луцька — одним [14, с. 4]. Наклад видань монастирських друкарень за документами залишається невідомим. Не трапляються відомості про наклад і в самих виданнях. Можемо припустити, що в Бердичеві й Луцьку книжки виходили стандартним для того часу накладом: для книжок більшого формату — 1200 примірників, для книг форматом «ін октаво» — удвічі більшим [9, с. 302].

Обидві друкарні було створено з однаковою метою: утверджувати на Правобережній Україні римо-католицьку конфесію, задовольняти потреби католицьких чернечих орденів та місцевої громади, що сповідала католицизм. Хоча строк функціонування бердичівської офіцини був тривалішим за строк функціонування луцької й обсяг друкованої продукції кармелітанської друкарні перевищував приблизно у 8 разів продукцію домініканської, репертуар видань двох друкарень за своєю тематикою був подібний — перше і провідне місце посідала релігійна література різного характеру: теологічні твори (моральна, схоластична, догматична теологія), молитовники, полемічні твори, катехетика, аскетика, агіографія, збірки проповідей; панегірики, пасторські листи та

66 відозви луцьких біскупів, рубрицелли (церковні календарі); розпорядження урядових установ; дидактична література: підручники й посібники з латинської, французької, німецької, польської та російської мов, з арифметики та історії. Надзвичайно популярними серед бердичівських видань були господарські календарі. Тут друкувалися праці також із церковної та загальної історії, твори художньої літератури, праці геральдично-генеалогічної тематики.

Будучи друкарнями монастирськими, вони діяли відповідно до чинних норм підготовки видань до друку для таких офіцин. Видання, яке виходило у світ, мало одержати цензурний дозвіл від орденського начальства, дозвіл на друк від цензора книжок відповідної дієцезії, в нашому випадку Луцької / Луцько-Житомирської, оскільки обидва монастирі знаходилися на її теренах; якщо мова йшла про передрук — то теж одержати дозвіл на перевидання від дієцезіального керівництва. До обов'язків цензора входило визначення відповідності підготовлених до друку книжок доктрині віри й моралі, проголошених Церквою. Керівництво Ордену босих кармелітів 16 травня 1767 р. видало обов'язкову для виконання всіма членами Ордену інструкцію про цензурування поданих до друку праць. З метою уникнення доктринальних неточностей і непорозумінь кожен член Ордену, який прагнув опублікувати свою книжку, після завершення роботи над нею повинен був одержати дозвіл на видання в самого генерала або у провінціала Ордену. Генерал (або, за його дорученням, провінціал) призначав двох цензорів-теологів для оцінки вартості книжки та її відповідності церковним доктринам. Після одержання позитивної оцінки обох цензорів генерал (або провінціал) давав дозвіл на друкування книжки. У разі виникнення критичних зауважень із боку цензорів мериторичного чи методологічного характеру, автор мав урахувати їх і внести відповідні зміни. Католицькі видання, крім панегіриків та дрібних брошур, підлягали ще й цензурі архієпископської адміністрації. Уникання цензури дієцезіальної адміністрації, коли цензи обмежувалися цензурою орденської влади, могло призвести до конфлікту з біскупом.

Основним джерелом до історії видавничої діяльності названих друкарень залишаються примірники їхніх видань. Вони несуть у собі інформацію про репертуар, художнє оформлення, особливості друкарського виконання, розповсюдження й побутування їхньої продукції.

Бердичівські видання здебільшого оформлювалися досить скромно. У монастирській друкарні приділялася значна увага оформленню видавничої продукції. Друкарі й гравери прагнули поєднати зміст і форму книжки, робили її естетично привабливою та зручною в користуванні — згідно з художніми смаками часу. У цілому монастирській друкарській продукції були притаманні риси тогочасної європейської книги [15, с. 137—153]. Друкарське оформлення луцьких видань надзвичайно скромне, проте порівняльний аналіз художнього оформлення луцьких друків показує, що воно мало чим відрізнялося від художнього оформлення тогочасної масової продукції інших друкарень із теренів Речі Посполитої [14, с. 31—32].

Для книжкової культури періоду функціонування аналізованих друкарень властиві присвяти у виданнях теологічних, наукових праць та літературних творів. Бердичівські друки містять на своїх сторінках понад 50 присвят світським та духовним особам і колам людей, які представляли органи цивільного та церковного управління й судочинства. Часом вони проливають світло на історію підготовки видання. Значна кількість видань бердичівської кармелітанської друкарні має присвяти, що демонструють тогочасні загальноприйняті засади їхнього укладання, розкривають зв'язки автора твору з особою, якій присвячується видання, догичність особи до підготовки тієї чи іншої публікації, стосунки особи із церковними інституціями та осередками, її благодійницьку діяльність тощо. І загалом проливають світло на історію меценатства на багатоетнічних землях Речі Посполитої, додають нові штрихи до історичних портретів людей світського і духовного станів, які відсутні в генеалогічно-геральдичних друкованих джерелах [15, с. 67–77].

У луцьких виданнях, яких було значно менше, присвяти поодинокі. Так, нам трапилися 11 присвят, серед них, наприклад, присвята перекладача Олександра Ходкевича автору перекладеного ним драматичного твору Фридерікові Августу Коцебу (1761–1819) «Hiszpani w Peru...» (Луцьк, 1797) [26] або братів Франтішка і Кароля Жабицьких представнику роду Святополк-Четвертинських Юзефу Марцелію в їхній генеалогічній праці «Genealogia książąt krwi Ruskich Swiatopołków-Czetwertyńskich...» (Луцьк, 1793) [37].

Як свідчать джерелознавчий аналіз провенієнцій та архівні матеріали, бердичівські й луцькі видання в період функціонування друкарень побутували на теренах Волинського, Київського, Подільського воєводств (потім губерній) і знаходилися у приватних бібліотеках світських осіб, монастирських книгозбірнях, духовних семінаріях. З другої половини XIX ст. вони потрапляють до приватних колекцій як бібліофільські видання. Важливим джерелом для вивчення питання розповсюдження продукції названих друкарень є інвентарі / каталоги монастирських бібліотек. Та до нашого часу їх збереглося мало. У такому випадку перше місце посідають провенієнції стародруків монастирських книгозбірень. За провенієнціями стародруків видання бердичівської друкарні у другій половині XVIII — першій половині XIX ст. (від початку діяльності друкарні до хвили касачії католицьких та греко-католицьких монастирів на українських землях, що відійшли до Російської імперії внаслідок поділів Речі Посполитої) зберігались у книгозбірнях монастирів василіян у Володимирі [Електронний ресурс: bookslavica.livejournal.com/3113.html. Bolski S. Exemplarz życia duchownego... — Berdyczów, 1769. Prov.: Bibliotheca Collegii Vlodimiriensis Patrum Basilianorum. Бібліотека РАН, Слов'янський фонд, шифр: XXIX/a 7135], Гощі, Дермані, Добряннах, Дубні, Жидичині, Жовкві, Загорові, Каневі, Кременці [ДАВО, ф. 382, оп. 1, спр. 76, арк. 8–26 зв.; 6, с. 3–4; 7, с. 25–28], Крехові, Львові, Овручі, Почаєві, Сатанові, Умані, Шаргороді; босих кармелітів у Бердичеві та Вишнівці; взутих кармелітів у Купині, Топорищі, Ушомирі; домініканців у Любарі й Тульчині;

капуцинів у Брусилові, Вінниці, Куневі (раніше містечко, а тепер село Гайсинського р-ну Вінницької обл.), Купині та Острозі; бернардинів у Гусятині, Житомирі, Заславі, Львові, Чуднові, Янові; сестер бенедиктинок у Львові; єзуїтів у Львові, Тернополі, Хирові; піярів у Дубровиці та Межиричі; францисканців-реформатів у Дедеркалах, Жорнищі, Кременці; августиніанців у Кодні; тринітаріїв у Браїлові, Бурштині, Луцьку, Теофіполі [15, с. 644—646; 5, с. 185, 186].

Кількість примірників бердичівських видань у монастирських бібліотеках різнилася: у вишнівецьких кармелітів, наприклад, — близько двох десятків примірників, у бердичівських кармелітів за рукописним каталогом монастирської бібліотеки 1781 р. — бл. 115 примірників понад 80 назв видань, продюкованих бердичівською друкарнею [ІР НБУВ, ф. І, од. зб. 6413], у кременецьких василіян за актом візитації 1823 р. фігурують 10 назв бердичівських видань, що складають 16 од. зб., з книгозбірень куневських капучинів та ушомирських кармелітів виявлено сьогодні по одному примірнику бердичівських друків. У книгозбірні монастиря взутих кармелітів у Сусідівцях, який знаходився в Перемишльській землі Руського воеводства (нині — Старосамбірського р-ну Львівської області) знаходилися 7 видань (10 од. зб.) бердичівської друкарні: [ЦДІАУЛ, ф. 146, оп. 51, спр. 20а, арк. 37—60]. Монастирська бібліотека нараховувала тоді 782 назви. Бердичівські видання становили бл. 0,8 %.

Як зауважують дослідники, видання бердичівської офіцини активно поширювалися серед василіянського чернецтва [5, с. 176—177]. Дуже розповсюдженими в монастирських книгозбірнях на українських землях були твори одного з найвідоміших авторів реколекційних творів XVIII ст. на теренах Речі Посполитої Марціна Рубчинського (1707—1794) — взутого кармеліта, доктора богослов'я, провінціала Руської провінції Ордену взутих кармелітів [27, с. 561—562].

За провенієнціями примірників з фондів НБУВ видання луцької домініканської друкарні зберігались у фондах домініканських монастирів у Луцьку, Летичеві, Любарі, Яловичах, босих кармелітів у Бердичеві, тринітаріїв у Берестечку та Луцьку, василіянів у Кременці, Почаєві, Подубиську (містечко Базиліани, польською — *Podubiś Bazyliński, Bazyliany*; литовською — *Bazilianai*, тепер містечко в Шауляйському повіті, Литва), Умані та Полоцькій уніатській семінарії [14, № 62.6, 61.1, 62.2, 86.2, 86.3, 23.1, 68.1, 161.1, 112.1, 5.2, 112.2, 12.3, 107.1—4]. У XVIII—XIX ст. за провенієнціями луцькі видання зберігались у книгозбірнях і більш віддалених від Волині домініканських кляшторів: у Варшаві, Жовкві, Львові, Любліні, Гілдах, Ярославі [28, с. 37—38].

Ще одним проявом книжкової культури в монастирському житті була практика дарувати книги з нагоди дня народження — як свідчення дружби, поваги та любові. Передавали в дар свої книги автори до монастирських книгозбірень своїх орденів. Це особливо було притаманне членам Товариства Ісусового. Єзуїт Адріан Мясковський подарував примірник своєї праці «*Deus in essential unus, in personis trinus, sex disputationibus theologicę propugnatus*», 1723

(НБУВ, ВСПВ, шифр: In. 2345) регенту Острозького шляхетського конвікту Миколаю Керемовичу (1672—1739), який обіймав цю посаду в 1726—1730 рр. [20, с. 278]. Упродовж своєї діяльності в лавах Ордену М. Керемович був професором риторики в Любліні та Львові, філософії в Луцьку, в 1730—1733 рр. обіймав посаду ректора Острозького єзуїтського колегіуму. Текст дарчого напису такий: «Reverendo Patri in Christo Patri Nicolao Kieremowicz Societatis Jesu Regenti Convictus Nobilium Ostrogiensis / offert R[evere]ndi Patris Servus in Christo Author S[ocietatis] J[esu] / m[anu] p[ropria]» (Достойному отцю у Господа, отцю Миколаю Керемовичу, члену Товариства Ісусового, регенту Острозького шляхетського конвікту, дарує достойного отця, слуга у Господа Автор, член Товариства Ісусового рукою власною). А. Мясковський герба Боньча (1657—1737) був професором математики, теології та філософії. Свого часу він керував колегіумами в Познані, Кракові та Ярославі, згодом очолив Польську провінцію Ордену єзуїтів [20, с. 418]. Відомий сходовознавець XVIII ст., член Товариства Ісусового Тадей Юда Крусинський (1675—1756) подарував свою працю, присвячену історії Персії, «Tragica vertentis belli Persici historia per repetitas clades, ab anno 1711 ad annum 1728-vum continuata...» (Львів, 1740) ректору Острозького єзуїтського колегіуму Адамові Мальчевському (1680—1754) з нагоди святкування його дня народження на знак вічної пам'яті. Про це сповіщає напис на форзаці примірника: «R[everendo] P[at]ri Adamo Malczewski Soc[ietatis] Jesu R[ectori] C[ollegii] O[strogiensi] / inter solennia sui natalis in arrham perpetu / and[am] et ad aras memoriae [DSW] obtulit / suo nomini Devotissimus Author» (Достойнішому отцю Адамові Мальчевському, члену Товариства Ісуса, ректору Острозького колегіуму, з нагоди святкування його [дня] народження як запоруку продовження і знак пам'яті [DSW] подарував від свого імені найвідданіший Автор). Посаду ректора в Острозі А. Мальчевський обіймав у 1736—1740 рр. [20, с. 483]. Від ректора книжка перейшла до колегіумної бібліотеки в 1743 р., що засвідчує другий напис на форзаці іншим почерком: «Collegii Ostrogiensis. 1743» (Острозького колегіуму. 1743 р.) (НБУВ, ВСПВ, шифр: In. 1468). Бонефактори монастирів зазвичай теж поповнювали своїми книжковими дарами монастирські бібліотеки. Можна навести такі факти на підтвердження цієї тези. Нами виявлено у фонді книгозбірні Кременецького єзуїтського колегіуму 18 книг із провенієнціями, які свідчать про те, що ці примірники спочатку знаходились у власності краківського каштеляна, кременецького старости Януша Антонія Вишневецького (1678—1741), а згодом були передані до колегіумної бібліотеки за його безпосереднім розпорядженням або його дружиною Теофілою з Ліщинських герба Венява (1681—1757) [17]. Я.А. Вишневецький разом зі своїм рідним братом Михайлом Серватієм Вишневецьким (1680—1744), гетьманом ВКЛ, був фундатором осередку Товариства Ісусового у Кременці, який засновано бл. 1702 р. і діяв до 1773 р., коли Товариство Ісусове було скасоване. Осередок був одним з наймолодших єзуїтських колегіумів на етнічних українських землях [13]. З 18-ти книжок, пов'язаних з іменем Я.А. Вишневецького, чотири становлять

праці згадуваного А. Мясковського. Записи на трьох стародруках свідчать про те, що сам автор подарував їх князю. Це дає підстави стверджувати, що князь був особисто знайомий з А. Мясковським (НБУВ, ВІК, шифр: S. J. 512, 514, 518).

Згаданий раніше Т.Ю. Крусинський подарував Я.А. Вишневецькому примірник іншого видання своєї праці про історію Персії, яка вийшла під назвою «*Prodromus ad tragicam vertentis belli Persici historiam...*» (Львів, 1734). Про це свідчить дарчий напис автора: «*Celsissimo Principi Janussio Korybut Duci in Vissnio / wies Castellano Cracovien[si] Patrono Colendissimo etc. etc. / offert / [...]* Author» (Найшляхетнішому князеві Янушу Корибуту графові на Вишнівці, краківському каштеляну, найблагодійнішому патрону та ін., та ін. дарує [...] Автор) (НБУВ, ВІК, шифр: S. J. 200). Інший напис у цьому примірнику говорить про те, що Я.А. Вишневецький згодом подарував книжку Кременецькій резиденції Ордену єзуїтів: «*Residentiae Cremenecensi / Societatis Jesu datus [a] Celsissimo / Principe Fundatore*» (Кременецькій резиденції Товариства Ісуса надана від найшляхетнішого Князя-Фундатора). Інший примірник цього ж видання має напис про дарування його автором безпосередньо єзуїтському осередку вже у статусі колегіуму: «*Pro Collegio Cremenecensi Soc[ietatis] Jesu / obtulit Author*» (Для Кременецького колегіуму Товариства Ісуса подарував Автор) (НБУВ, ВІК, шифр: S. J. 210).

На наш погляд, основою такої традиції було загальне ставлення до книги як до коштовної речі, що символізувала знання, духовність, мудрість, освіту й культуру. Ця традиція була пов'язана з давнім символічним змістом книги, який побутував як у світському середовищі, так і в церковному, і походив від традицій, що беруть свій початок від ренесансних часів. Тоді вкорінився культ книги, пов'язаний з розвитком друкарської справи, розширенням читацького кола і колекціонуванням книжок. Книга була символом багатозначним. У релігійному аспекті книга символізувала науку Ісуса Христа, Мудрість Божу, означала вічність науки, яка походить від Бога, книга була символом Слова Божого. З її допомогою торувався шлях до головної мети вірянина — Царства Божого. У світському аспекті вона символізувала науку, практичні знання, пов'язані з дослідженням природних явищ, історичного минулого, з розвитком суспільної думки, що давало можливість книзі посісти достойне місце в суспільстві. Вона спонукала також до творчості в різних видах мистецтва. До найважливіших функцій книги можна віднести дидактичну та пропагандистську, які вона виконувала як символ з етичним, релігійним і політичним змістом [19, с. 146—147]. Останню тезу віддзеркалює репертуар видань, які зберігались у фондах монастирських бібліотек. Тут були книжки, на яких виховувалися майбутні члени ордену, засвоюючи духовну доктрину релігійної організації, за допомогою яких опановували необхідну в літургійній практиці латинську мову, потрібні знання з історії, церковної та світської, географії, юриспруденції, господарської діяльності тощо. Часто при монастирях діяли школи для світської молоді, де остання отримувала освіту, необхідну для суспільного життя.

У нашому випадку бракує відомостей про читацькі запити на книжки та інформації про читачів як із грона монастирських братій, так і з-поза меж кляшторів, які досліджувалися. Наразі не виявлено журналів випозичань, які б фіксували видачу книжок з фондів досліджуваних монастирських бібліотек. Такі журнали дали б змогу дослідити читацький склад книгозбірні та встановити коло читацьких інтересів осіб, які користувалися бібліотекою. У подібній ситуації опосередковану інформацію про коло читацьких зацікавлень можуть надати написи про приналежність книжок тому чи іншому ченцеві монастиря. Тут варто підкреслити, що ченцям заборонялося мати будь-яку власність, тож книжки фактично були в їхньому користуванні, але чернець міг розпорядитися долею книжки після своєї смерті.

Яскравим прикладом є маргінальні написи на примірниках, що належали члену Ордену босих кармелітів отцю Губерту від Благовіщення Блаженної Діви Марії, а саме про посмертне надходження його книжок до монастирської бібліотеки. У фонді «Бібліотека Бердичівського монастиря босих кармелітів», який зберігається у відділі бібліотечних зібрань та історичних колекцій НБУВ, виявлено вісім книжок, що належали брату Губерту [НБУВ, ВІК, шифри: Берд. кол. 540, 545, 547, 607, 621, 622 (3 тт.)]. Наприклад, на титульному аркуші словника «*Dictionarium casuum conscientiae...*» (Аугсбург, 1762; НБУВ, ВІК: шифр: Берд. кол. 545), укладеного латеранським каноником Евзебієм Аморттом (Amort), зберігся такий варіант запису про приналежність примірника отцю Губерту: «P[at]ri F[rat]ris Huberti a Visit[atione] B[eatissimae] V[irginis] Mariae Carmelita Excalceati post mortem applico Conventui Berdiczoviensi et peto Lectorem S[ancti] Orationes» ([Книга] отця і брата Губерта від Благовіщення Блаженної Діви Марії, босого кармеліта, після смерті віддаю Бердичівському монастирю і прошу читача про святі молитви). За архівними документами Ордену босих кармелітів, отець Губерт від Благовіщення Блаженної Діви Марії в 1766—1777 рр. перебував на посаді екзаменатора Бердичівського монастиря [35, с. 116, 177]. Під час роботи зі стародруками досліджуваних монастирських книгозбірень виявилось, що надзвичайно мало налічується примірників з читацькими покрайніми записами, підкресленнями по друкованому тексту. Усі вони анонімні, і встановити особу читача нереально.

Наукова новизна: вперше здійснено спробу в контексті поняття «книжкова культура» висвітлити місце і роль Книги в життєдіяльності дванадцятьох католицьких монастирів Луцько-Житомирської дієцезії.

Висновки. На основі висвітлення складових, які формують поняття «книжкова культура», у стінах досліджених монастирів Луцько-Житомирської дієцезії книжкова культура мала ті самі аспекти, що мали й інші католицькі монастирі на теренах Речі Посполитої. Видавнича продукція бердичівської і луцької монастирських друкарень віддзеркалює церковне, соціально-політичне і культурне життя регіону, а їхні видання є артефактами книжкової культури Правобережної України другої половини XVIII — першої половини XIX ст.

1. Інвентар бібліотеки Сусідівського монастиря взутих кармелітів. 1871 р. Центральний державний історичний архів України, м. Львів. Ф. 146. Оп. 51. Спр. 20а. Арк. 37—60.
2. Акт генеральної візитації Дедеркальського монастиря францисканців-реформатів. 1828 р. ЦДДАУК. Ф. 2227. Оп. 1. Спр. 671.
3. Акт візитації Кременецького василіанського монастиря. 1823 р. Державний архів Волинської області. Ф. 382. Оп. 1. Спр. 76. Арк. 8—26 зв.
4. Каталог бібліотеки Бердичівського монастиря босих кармелітів 1781 р. Інститут рукопису НБУВ. Ф. 1. Од. зб. 6413.
5. Альмес І. Carmelitana у бібліотеках василіанських монастирів Львівської єпархії XVIII ст. = Las obras carmelitanas en las bibliotecas de conventos basilios de la Eparquía de Lviv del siglo XVIII. // Свята Тереза від Ісуса і Україна — Santa Teresa de Jesus y Ucraina : наук. зб. / упоряд. і передм. Б. Чума. Львів, 2017. С. 174—193, 194—213.
6. Білик В.А. Бібліотека Кременецького василіанського монастиря за візитацією 1823 р. // Минуле і сучасне Волині і Полісся. Розвиток бібліотечної справи в краї : наук. зб. : матер. XVI Волинської наук. іст.-краєзн. конф., присвяч. 65-річчю Волин. держ. обл. універ. б-ки ім. Олени Пчілки. Луцьк, 2005. С. 3—4.
7. Білик В.А. Волинські видання в бібліотечній збірці Кременецького василіанського монастиря станом на 1823 р. // Волинська книга: історія, дослідження, колекціонування : наук. зб. Острог, 2005. С. 25—28.
8. Еко У. Ім'я рози : роман : нова авт. ред. 2012 р. / пер. з італ. і глосарій М.І. Прокопович. Харків : Фоліо, 2022. 508 с.
9. Ісаєвич Я. Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми. Львів, 2002. 517 с.
10. Кирилюк А. Жанровий та тематичний репертуар бібліотек римо-католицьких монастирів Волинської губернії (кін. XVIII — поч. XIX ст.) // Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. 2017. № 5. С. 11—17.
11. Лоштин Н.Т. Бібліотеки монастирів Львівської латинської митрополії XIV—XVIII ст.: книгознавчі аспекти. Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. Київ, 2018. 258 с.
12. Серяков С. Культурно-освітній потенціал Луцької єзуїтської школи у 1648—1700 роках // Київська Академія. 2006. Вип. 5. С. 113—124.
13. Ціборовська-Римарович І. Бібліотека Кременецького єзуїтського колегіуму і фундатор Колегіуму Януш Антоній Вишневецький // Бібліотека. Наука. Комунікація: формування національного інформаційного простору : матер. Міжнар. наук. конф. (Київ, 4—6 жовтня 2016 р.). Київ, 2016. С. 199—203.
14. Ціборовська-Римарович І. Видання друкарні Луцького домініканського монастиря (1787—1836) у фондах Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Книгознавче дослідження. Попримірниковий опис / НАН України; Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського; Ін-т книгознавства. Київ, 2020. 131 с.
15. Ціборовська-Римарович І. Друкарня Бердичівського монастиря босих кармелітів: історія та видавнича діяльність. 1758—1844 / НАН України; Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського. Київ: Академперіодика, 2019. 652 с., 28 с. іл.
16. Ціборовська-Римарович І. Видання католицьких монастирських друкарень Правобережної України другої половини XVIII — першої половини XIX ст. як артефакти книжкової культури України (бердичівська та луцька друкарні) // З історії

- книжкової культури України: дослідження ретроспективних книжкових, образотворчих, музичних видань та історичних колекцій з фондів Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського / НАН України, Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського. Київ: Академперіодика, 2021. С. 142—163.
17. Ціборовська-Римарович І. Останні Вишневецькі і Книга // Наукові записки Національного заповідника «Замки Тернопілля» / Мін-во культури України; Нац. заповідник «Замки Тернопілля». Збараж, 2017. № 7. С. 179—188.
 18. Шемета Ю. Суперекслібрис Анни Алоїзи Острозької у фондах Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. 2003. Вип. 10. С. 157—171.
 19. Dzięcioł A. Książka jako symbol w kulturze polskiej XVII wieku. — Warszawa, 1997. — 172 s.
 20. Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy. 1564—1995 / oprac. Ludwik Grzenień SJ przy współpracy zespołu jezuitów. — Kraków: Wydawnictwo WAM, 2004. — XVI, 882 s, [3] k.
 21. Giżycki J. M. (Wołyński). Klasztor oo. Karmelitów Bosych w Wiśniowcu // Rocznik Wołyński / pod red. J. Hoffmana. — T. 8. — Równe, 1936.
 22. Grzebień L. Organizacja bibliotek jezuickich w Polsce od XVI do XVIII wieku (I) // Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne. — Lublin, 1975. — T. 30. — S. 223—278. <https://doi.org/10.31743/abmk.7036>
 23. Grzebień L. Organizacja bibliotek jezuickich w Polsce od XVI do XVIII wieku (II) // Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne. — Lublin, 1975. — T. 31. — S. 225—281. <https://doi.org/10.31743/abmk.7044>
 24. Karlina O., Kyrlyuk A. The Roman Catholic Monasteries libraries inventories' source potential of Lutsk-Zhytomyr diocese at the end of the XVIIIth-beginning of the XIXth century // Schidnoievropieskyi Istorychnyi Visnyk. 2021. — № 8. — S. 16—29.
 25. Kisarauskas Vincas. Lietuvos knygos ženklai. 1518—1918. — Vilnius: Mokslas, 1984. — 221 p., il.
 26. Kocebue A.F. Hiszpani w Peru albo Smierc Rolli: Tragedya w 5 aktach / przetł. przez A. Chodkiewicza. — [Łuck: w Drukarni XX. Dominikanów, 1797]. — [2] k., 176 s.
 27. Kolak W. Rubczyński Marcin // Polski Słownik Biograficzny. — Wrocław; Warszawa; Kraków, 1991. — T. 32/4, z. 135. — S. 561—562.
 28. Miławicki M. Wydania łuckiej drukarni dominirfnńskiej w zbiorach starych druków Biblioteki Kolegium Filizoficzno-Teologicznego Oo. Dominikanów w Krakowie // Видавничий рух в Україні: середовища, артефакти: доповіді та повідомлення Міжнар. наук. конф. (Львів, 24—25 жовт. 2019 р.) / НАН України; Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаніка. — Львів, 2019. — С. 35—43
 29. Paszkiewicz U. *Catalogus catalogorum. Inwentarze i katalogi bibliotek z ziem wschodnich Rzeczypospolitej od XVI wieku do 1939 rok. Spis scalony, poprawiony i uzupełniony.* — Warszawa: Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego, 2015. — 2 t.
 30. Piđłypczak-Majerowicz M. *Biblioteki i bibliotekarstwo na wschodnich ziemiach Rzeczypospolitej w XVII—XVIII wieku.* — Wrocław: Wyd-wo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1996. — 187 s. (Acta Universitatis Wratislaviensis № 1815).
 31. Piđłypczak-Majerowicz M. *Stare druki proveniencji zakonnej w Bibliotece Ossolineum.* — Wrocław: Zkład Narodowy im. Ossolińskich, 2019. — 269 s., 56 il.
 32. Pietrkiewicz Iwona. *Kultura książki w zakonach męskich Wielkiego Księstwa Litewskiego XV—XVIII wieku.* — Kraków, 2019. — 263 s.
 33. Szwec N. *Próba rekonstrukcji biblioteki lwowskiego kolegium jezuickiego (1596—1773).* Kraków: Collegium Columbinum, 2008. 200 s.

34. Wanat B.J. *Drukarnia Karmelu Fortecy Najświętszej Maryi Panny w Berdyczowie. Działalność wydawnicza i poligraficzna Karmelitów Bosych w Berdyczowie na Ukrainie.* — Kraków, 2002.
35. Wanat B. J. *Klasztor karmelitów bosych w Berdyczowie na Ukrainie. Studium monograficzne.* — Kraków: Wydawnictwo Karmelitów Bosych, 2007. — 423 s., il.
36. Wittyg W. *Ex-librisy bibliotek polskich XVII i XVIII wieku.* — [S. l.], 1903. — 194 s.
37. Żabicczy Franciszek i Karol. *Genealogia Starożytnego Domu J. O. Xiążąt... Krwi Ruskich Swiatopółków-Czetyrtyńskich...* — W Łucku: w Drukarni J. K. Mci i Rzeczypospolitey u XX. Dominikanów, 1793. — 77 s.

Отримано 14 лютого 2023 р.

REFERENCES

1. Fond 146. Inventory 51. Unit 20a. Fols. 37—60. Central State Historical Archives of Ukraine in Lviv.
2. Fond 2227. Inventory 1. Unit 671. Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv.
3. Fond 382. Inventory 1. Unit 76. Fols. 8—26. State Archives of Volyn Region.
4. Fond 1. Unit 6413. Institute of Manuscript of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine.
5. Almes I. Carmelitana u bibliotekakh vasylianskykh monastyriv Lvivskoi yeparkhii XVIII st. [Carmelitana in the libraries of the Basilian monasteries of the Lviv diocese of the 18th century] = Las obras carmelitanas en las bibliotecas de conventos basilios de la Eparquía de Lviv del siglo XVIII. *Sviata Teresa vid Isusa i Ukraina : nauk. zb.* [Saint Teresa of Jesus and Ukraine : Scientific Collection] = Santa Teresa de Jesus y Ucraina: / B. Chuma (Comp. and Preface). Lviv, 2017. Pp. 174—193, 194—213. [In Ukrainian].
6. Bilyk V.A. Biblioteka Kremenetskoho vasylianskoho monastyria za vizytatsiieiu 1823 r. [The library of the Kremenets Basilian Monastery according to the visitation of 1823]. *Mynule i suchasne Volyni i Polissia. Rozvytok bibliotechnoi spravy v kraj:* nauk. zb.: Materialy XVI Volynskoi nauk. ist.-kraiezn. konf., prysviach. 65-richiu Volyn. derzh. obl. univers. b-ky im. Oleny Pchilky [Past and present of Volyn and Polissia. Development of the librarianship in the region: Scientific Collection: Materials of the 16th Volyn scientific historical-local history conference, dedicated to 65th anniversary of the Volyn State University Olena Pchilka Library]. Lutsk, 2005. Pp. 3—4. [In Ukrainian].
7. Bilyk V.A. Volynski vydannia v bibliotechnii zbirtsi Kremenetskoho vasylianskoho monastyria stanom na 1823 r. [Volyn publications in the library collection of the Kremenets Basilian Monastery as of 1823]. *Volynska knyha: istoria, doslidzhennia, koleksionuvannia:* nauk. zb. [Volyn Book: history, research, collection: Scientific Collection]. Ostroh, 2005. Pp. 25—28. [In Ukrainian].
8. Eko U. *Imia rozy: roman: nova avt. redaktsiia 2012 r.* [The Name of Rose: novel: new author's edition of 2012] / M.I. Prokopovych (trans. from Italian and glossary. Kharkiv, 2022. 508 p. [In Ukrainian].
9. Isaievych Ya. *Ukrainske knyhovydannia: vytoky, rozvytok, problemy* [Ukrainian book publishing: origins, development, problems]. Lviv, 2002. 517 p. [In Ukrainian].
10. Kyryliuk A. *Zhanrovyi ta tematychnyi repertuar bibliotek rymo-katolytskych monastyriv Volynskoi hubernii (kinets XVIII — pochatok XIX st.)* [Genre and thematic repertoire of the libraries of the Roman Catholic monasteries of the Volyn province (late 18th — early 19th centuries)]. *Naukovyi visnyk Skhidnoevropeiskoho natsionalnogo universytetu imeni Lesi Ukrainky* [Scientific Bulletin of Lesia Ukrainka Eastern European National University]. 2017. No. 5, pp. 11—17. [In Ukrainian].

11. Loshtyn N.T. Biblioteki monastyriv Lvivskoi latynskoi mytropolii XIV—XVIII st.: knyhoznavchi aspekty [Libraries of monasteries of the Lviv Latin Metropolis of the 14th — 18th centuries: book science aspects]. (Candidate's thesis) Kyiv, 2018. 258 p. [In Ukrainian].
12. Sieriakov S. Kulturno-osvitnii potentsial Lutskoi yezuitskoi shkoly u 1648—1700 rokakh [Cultural and educational potential of the Lutsk Jesuit School in 1648—1700]. *Kyivska Akademia* [Kyiv Academy]. Kyiv, 2006. Iss. 5, pp. 113—124. [In Ukrainian].
13. Tsiborovska-Rymarovych I. Biblioteka Kremenetskoho yezuitskoho kolehiumu i fundator Kolehiumu Yanush Antonii Vyshnevetskyi [The library of the Kremenets Jesuit Collegium and the founder of the Collegium Yanush Antonii Vyshnevetskyi]. *Biblioteka. Nauka. Komunikatsia: formuvannia natsionalnoho informatsinoho prostoru : materialy Mizhnar. nauk. konferencii* (Kyiv, 4—6 zhovtnia 2016 r.) [Library. Science. Communication: formation of the national international space. Materials of the International Scientific Conference (Kyiv, October, 4—6, 2016)]. Kyiv, 2016. Pp. 199—203. [In Ukrainian].
14. Tsiborovska-Rymarovych I. Vydannia drukarni Lutskoho dominikanskoho monastyria (1787—1836) u fondakh Natsionalnoi biblioteki Ukrainy imeni V.I. Vernadskoho. Knyhoznavche doslidzhennia. Poprymirnykovyi opys [Publications of the printing house of the Lutsk Dominican Monastery (1787—1836) in the fonds of the V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine. Bibliographic research. Sample description]. Kyiv, 2020. 131 p. [In Ukrainian].
15. Tsiborovska-Rymarovych I. Drukarnia Berdychivskoho monastyria bosykh karmelitiv: istoria ta vydavnycha diialnist. 1758—1844 [Printing house of the Berdychiv Monastery of the Discalced Carmelites: history and publishing activity. 1758—1844]. Kyiv, 2019. 652 p., 28 p. ill. [In Ukrainian].
16. Tsiborovska-Rymarovych I. Vydannia drukaren katolytskykh monastyriv Pravoberezhnoi Ukrainy druhoi polovyny XVIII — pershoi polovyny XIX st. yak artefakty knyzhkovoi kultury Ukrainy (berdychivska ta lutska drukarni) [Publications of the Catholic monasteries' printing houses of the Right Bank Ukraine of the second half of the 18th — the first half of the 19th centuries as the artifacts of the book culture of Ukraine (Berdychiv and Lutsk printing houses)] // *Z istorii knyzhkovoi kultury Ukrainy: doslidzhennia retrospektyvnykh knyzhkovykh, obrazotvorchykh, muzychnykh vydan ta istorychnykh kolektsii z fondiv Natsionalnoi biblioteki Ukrainy imeni V.I. Vernadskoho. Kolektyvna monohrafiia* [From the history of book culture of Ukraine: a study of retrospective book, visual, musical editions and historical book collections from the fonds of the V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine. Collective monograph]. Kyiv, 2021. Pp. 142—163. [In Ukrainian].
17. Tsiborovska-Rymarovych I. Ostanni Vyshnevetski i Knyha [The last Vyshnevetski and Book]. *Naukovi zapysky Natsionalnoho zapovidnyka "Zamky Ternopillia"* [Scientific notes of the National Reserve "Castles of Ternopillia"]. 2017. No. 7, pp. 179—188. [In Ukrainian].
18. Shemeta Yu. Superekslibrys Anny Aloizy Ostrozkoï u fondakh Natsionalnoi biblioteku Ukrainy imeni V.I. Vernadskoho [Anna Aloiza Ostrozka's superekslibrys in the fonds of the V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine]. *Naukovi pratsi Natsionalnoi biblioteki Ukrainy imeni V.I. Vernadskoho* [Scientific works of the V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine]. 2003. Iss. 10, pp. 157—171. [In Ukrainian].
19. Dzięcioł A. Książka jako symbol w kulturze polskiej XVII wieku. — Warszawa, 1997. — 172 s.
20. Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy. 1564—1995 / oprac. Ludwik Grzebień SJ przy współpracy zespołu jezuitów. — Kraków: Wydawnictwo WAM, 2004. — XVI, 882 s, [3] k.

21. Giżycki J.M. (Wołyński). Klasztor oo. Karmelitów Bosych w Wiśniowcu // *Rocznik Wołyński / pod red. J. Hoffmana*. — T. 8. — Równe, 1936.
22. Grzebień L. Organizacja bibliotek jezuickich w Polsce od XVI do XVIII wieku (I) // *Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne*. — Lublin, 1975. — T. 30. — S. 223—278. <https://doi.org/10.31743/abmk.7036>
23. Grzebień L. Organizacja bibliotek jezuickich w Polsce od XVI do XVIII wieku (II) // *Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne*. — Lublin, 1975. — T. 31. — S. 225—281. <https://doi.org/10.31743/abmk.7044>
24. Karlina O., Kyrliuk A. The Roman Catholic Monasteries libraries inventories' source potential of Lutsk-Zhytomyr diocese at the end of the XVIIIth-beginning of the XIXth century // *Schidnoievropieskyi Istorychnyi Visnyk*. 2021. — No. 8. — S. 16—29.
25. Kisarauskas Vincas. Lietuvos knygos ženklai. 1518-1918. — Vilnius: Mokslas, 1984. — 221 p., il.
26. Kocebue A.F. Hiszpani w Peru albo Smierc Rolli: Tragedya w 5 aktach / przetł. przez A. Chodkiewiczza. — [Łuck: w Drukarni XX. Dominikanów, 1797]. — [2] k., 176 s.
27. Kolak W. Rubczyński Marcin // *Polski Słownik Biograficzny*. — Wrocław; Warszawa; Kraków, 1991. — T. 32/4, z. 135. — S. 561—562.
28. Miławicki M. Wydania łuckiej drukarni dominirfńskiej w zbiorach starych druków Biblioteki Kolegium Filizoficzno-Teologicznego Oo. Dominikanów w Krakowie. *Vydavnychy rukh v Ukraini: seredovyscha, artefakty: dopovidi ta povidomlennia Mizhnar. Nauk. konf. (Lviv, 24—25 zhovt. 2019 r.) [The publishing movement in Ukraine: environments, artifacts: reports and messages of International Scientific Conference (Lviv, October, 24—25, 2019)]*. Lviv, 2019. Pp. 35—43.
29. Paszkiewicz U. *Catalogus catalogorum. Inwentarze i katalogi bibliotek z ziem wschodnich Rzeczypospolitej od XVI wieku do 1939 rok. Spis scalony, poprawiony i uzupełniony*. — Warszawa: Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego, 2015. — 2 t.
30. Piđłypczak-Majerowicz M. Biblioteki i bibliotekarstwo na wschodnich ziemiach Rzeczypospolitej w XVII—XVIII wieku. — Wrocław: Wyd-wo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1996. — 187 s. (*Acta Universitatis Wratislaviensis No. 1815*).
31. Piđłypczak-Majerowicz M. *Stare druki proveniencji zakonnej w Bibliotece Ossolineum*. — Wrocław: Zkład Narodowy im. Ossolińskich, 2019. — 269 s., 56 il.
32. Pietrzekiewicz Iwona. *Kultura książki w zakonach męskich Wielkiego Księstwa Litewskiego XV—XVIII wieku*. — Kraków, 2019. — 263 s.
33. Szwec N. *Próba rekonstrukcji biblioteki lwowskiego kolegium jezuickiego (1596—1773)*. Kraków: Collegium Columbinum, 2008. 200 s.
34. Wanat B.J. *Drukarnia Karmelu Fortecy Najświętszej Maryi Panny w Berdyczowie. Działalność wydawnicza i poligraficzna Karmelitów Bosych w Berdyczowie na Ukrainie*. — Kraków, 2002.
35. Wanat B.J. *Klasztor karmelitów bosych w Berdyczowie na Ukrainie. Studium monograficzne*. — Kraków: Wydawnictwo Karmelitów Bosych, 2007. — 423 s., il.
36. Wittgy W. *Ex-librisy bibliotek polskich XVII i XVIII wieku*. — [S. l.], 1903. — 194 s.
37. Żabiccyc Franciszek i Karol. *Genealogia Starożytnego Domu J. O. Xiążat... Krwi Ruskich Swiatopółków-Czetwertyńskich...* — W Łucku: w Drukarni J. K. Mci i Rzeczypospolitej u XX. Dominikanów, 1793. — 77 s.

Received on February 14, 2023

Iryna Tsiborovska-Rymarovych

V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

ORCID: 0000-0002-5025-0767

E-mail: ciborirena@ukr.net

BOOK CULTURE OF ROMAN CATHOLIC MONASTERIES
OF 17th-19th CENTURIES OF LUTSK / LUTSK-ZHYTOMYR DIOCESE

An important place occupied by book culture in the multi-vector world culture determines the relevance of studying its various objects, including the book culture of monasteries. Therefore, the **purpose of the work** is to present, on the basis of factual material, a picture of the book culture that prevailed in the Roman Catholic monasteries of the Lutsk / Lutsk-Zhytomyr Diocese in the 17th-first half of the 19th centuries. Manuscript books and the history of manuscript literature are not considered in the publication. **The research methodology** is based in scientific principles of historicism, objectivity, and systematicity, represented by historical-comparative and quantitative methods, as well as method of source analysis. **The scientific novelty** consists in the comprehensive analysis of factual material as a source for the history of the book culture of the Roman Catholic monasteries of the Polish-Lithuanian Commonwealth I. For the first time, an attempt was made in the context of the concept of "book culture" to highlight the place and role of the Book in the life of twelve Catholic monasteries of the Lutsk-Zhytomyr Diocese. **Conclusions.** The analysed material demonstrates that in the studied monasteries, book culture had the same aspects as in the other monasteries on the territory of the Polish-Lithuanian Commonwealth I. The publishing products of the Berdychiv and Lutsk monastery printing houses reflect the ecclesiastical, social and cultural life of the region and their editions are artifacts of the book cultural of the Right Bank Ukraine of the second half of the 18th-first half of the 19th centuries.

Key words: book culture, monastic libraries, old print, provenances, Lutsk / Lutsk-Zhytomyr Diocese.